

Verpachting van Vermaak

Een onderzoek naar de verpachting van kermissen gedurende de twintigste eeuw.

Foto kermis Paleisring 1989, collectie RAT (TLB023000077_001)

Eindwerkstuk BA Geschiedenis

H.E. van Doremalen

6 april 2021

Eindcijfer: 9

Dankwoord

Deze scriptie vormt een afsluiting voor mijn studie geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Het is een samensmelting van historisch onderzoek, bedrijfseconomisch onderzoek en mijn passie, de kermis. Ik heb alle drie in mijn optiek goed samen weten te voegen en ben dan ook trots op het resultaat. Het is naar mijn idee van groot belang dat ik hier mijn dank betuig aan de mensen die mij direct of indirect geholpen hebben om tot dit resultaat te komen. Het is namelijk zwak uitgedrukt om te stellen dat deze scriptie er niet vanzelf is gekomen.

Allereerst wil ik mijn vriendin Renée bedanken voor haar jarenlange steun, toewijding en hulp. Zonder haar was ik niet tot dit resultaat gekomen. Sorry voor alle stressmomenten en uitjes die we niet hebben kunnen doen omdat ik aan het studeren was! Daarnaast wil ik mijn ouders heel hartelijk bedanken voor alle hulp die zij geboden hebben. In het bijzonder mijn vader die als historicus een goede klankschaal bleek voor mijn ideeën. Verder ben ik mijn begeleider, Maarten Prak, erg dankbaar voor zijn hulp bij het uitvoeren van het onderzoek. Hij heeft vanaf het begin gezorgd voor de nodige vaart en prestaties die nodig waren om een eind te breien aan de studie. Verder wil ik Lauran Wijffels in het bijzonder bedanken voor het beschikbaar stellen van archiefmateriaal en onderzoeken die ik via een andere weg nooit in handen had kunnen krijgen. Deze documenten bleken erg nuttig.

Los van de hierboven genoemde mensen zijn er uiteraard nog vele personen en instanties die op wat voor manier dan ook bijgedragen hebben aan het mogelijk maken van dit onderzoek. Bij deze hartelijk dank daarvoor.

Ik hoop dat u net zo veel plezier beleeft aan het lezen van dit werk als dat ik gehad heb aan het maken er van.

Tot ziens op de kermis!

Samenvatting

Dit bedrijfshistorische onderzoek mengt zich in de discussie over het Varieties of Capitalism model, dat door Peter Hall en David Soskice aan het begin van de eenentwintigste eeuw werd geïntroduceerd. Onderzocht is of de door Hall en Soskice voorgestelde tweedeling in economische structuren ook op lokale schaal gedurende de 20^e eeuw terug te vinden is. Dit onderzoek richt zich daarbij specifiek op de kermisbranche vanwege haar publiek-private interactie en afhankelijkheid van een verpachtingsstelsel. Binnen de kermisbranche in Nederland waren gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw hoofdzakelijk twee vormen van verpachting van standplaatsen gebruikelijk. De hypothese is dat de beide vormen sterke overeenkomsten vertonen met de tweedeling in economische structuren die door Hall en Soskice is voorgesteld.

Het onderzoek gebruikt de kermissen van Hilvarenbeek en Tilburg als voorbeelden voor de beide verpachtingsstelsels. Een apart hoofdstuk geeft daarnaast de nodige duiding over de visie van kermisexploitanten op de beide verpachtingsstelsels in het algemeen. De beide kermissen zullen ieder aan de hand van kwalitatieve bronnen getypeerd worden. Vervolgens zullen de beide verpachtingsstelsels aan de hand van een kwantitatieve analyse van de verpachtingscijfers vergeleken worden.

Uit dit onderzoek blijkt dat er onder exploitanten een duidelijke tweedeling bestond met betrekking tot de preferente verpachtingsmethode. Deze tweedeling uitte zich onder andere in de standpunten van de beide kermisvakbonden. Uit de kwalitatieve bronnen valt af te leiden dat het openbare verpachtingsstelsel van Tilburg voornamelijk gericht was op marktwerking. Het gesloten verpachtingsstelsel dat in Hilvarenbeek gebruikt werd was daarentegen meer gericht op de kwaliteit van de kermis en goede samenwerking met exploitanten. Uit de kwantitatieve analyse valt af te leiden dat prijsopdrijving en marktwerking een belangrijke invloed hadden op de geboden pachtsommen in Tilburg. Dit was in Hilvarenbeek niet het geval. De uitsplitsing in verschillende attractietypen laat niet het verwachte resultaat zien maar biedt wel mogelijkheden tot verder onderzoek. Concluderend kan gesteld worden dat de tweedeling uit het Varieties of Capitalism model voor een groot deel ook op lokale schaal terug gevonden kan worden.

Inhoud

1. Inleiding.....	5
2. Theoretisch kader: Varieties of Capitalism	7
3. Kermisexploitanten en bonden	10
4. Open verpachting - de Tilburgse kermis	13
5. Gesloten verpachtingen - de kermis van Hilvarenbeek.....	16
6. Analyse	18
7. Conclusie	23
8. Bijlagen.....	25
9. Literatuurlijst.....	26

1. Inleiding

Tijdens mijn bachelor geschiedenis heb ik een aantal bijvakken bedrijfseconomie gevolgd aan de Universiteit van Tilburg. In deze scriptie wil ik beide onderdelen van mijn studie graag combineren. In de zoektocht naar een geschikt onderwerp hiervoor kwam ik uit bij een onderwerp dat mij nauw aan het hart ligt: de kermis. Gedurende een aantal jaar heb ik namelijk in mijn vrije tijd meegereisd met een kermisattractie van de firma van der Beek. Ik heb daar hard gewerkt en mooie momenten beleefd, maar ook belangrijke lessen geleerd over ondernemen. Zo stond de attractie waar ik werkte, een zweefmolen van zestig meter hoog, geregeld als eyecatcher op grote kermissen in binnen- en buitenland. Het kwam voor dat het in de loop van de dag zo druk werd dat de topcapaciteit van de attractie bereikt werd. De wet van vraag en aanbod dicteerde dat de prijs op dat moment omhoog ging om de vraag te doen dalen. Dit is slechts een simpel voorbeeld, maar de boodschap blijft hetzelfde: kermisexploitanten zijn ondernemers in hart en nieren en ook de zakelijke kant van hun bestaan verdient het bestudeerd te worden.

Kermisexploitanten werken over het algemeen in een familiebedrijf waarin de kermisattractie de enige bron van inkomsten is. Het is een branche waarin gedurende het hoogseizoen een groot deel van de inkomsten verdiend moeten worden. Gedurende het laagseizoen worden daarnaast de voorbereidingen getroffen voor het komende seizoen. Een belangrijk onderdeel daarvan is het vaststellen van de route die de attractie gedurende het hoogseizoen zal afleggen. Voor een gezonde bedrijfsvoering moet een exploitant ongeveer vijftwintig kermissen bezoeken.¹ Hoewel private locaties zoals festivals tegenwoordig steeds belangrijker worden voor exploitanten, is dit pas een recente ontwikkeling. Gedurende de twintigste eeuw bevond het overgrote deel van kermissen zich op publieke grond. De gemeente verpacht deze grond voor de duur van de kermis aan de exploitanten. Deze verpachting ofwel gunning van standplaatsen is van cruciaal belang voor de bedrijfsvoering van de kermisexploitant. Lukt het een exploitant niet om genoeg plaatsen te verkrijgen dan zal het vrijwel onmogelijk zijn om de vaste kosten te dekken en ligt faillissement op de loer.

Deze publiek-private interactie betreft een onderdeel van de kermis dat nog nooit is onderzocht binnen een historische setting. Het schaarse historische onderzoek dat is gepubliceerd over de kermis bekijkt het vanuit een sociaal-culturele invalshoek. Zo ook het enige gepubliceerde academische werk over de kermis, het in de jaren tachtig gepubliceerde *een roes van vrijheid* door G.H. Jansen². Hoewel deze in steek relevant en nuttig is, gaat het voorbij aan het ondernemende karakter van kermisexploitanten. Dit onderzoek zal in de eerste plaats dus een toevoeging vormen aan het schaarse academische materiaal over de kermis.

Daarnaast wordt deze bedrijfstak binnen een breder economisch kader geplaatst. Daarvoor wordt de Varieties of Capitalism (VoC) theorie³ gebruikt. Deze theorie onderscheidt twee manieren om de economie te organiseren. Specifiek wordt gekeken of deze theorie ook op lokale schaal toepasbaar is. Daarbij zal het werk van Keetie Sluyterman over de

¹ Robbert Smeets, 'De economische effecten van de Tilburgse kermis' (scriptie Tilburg 1988) 7.

² G. H. Jansen, *Een roes van vrijheid: kermis in Nederland* (Meppel 1987).

³ Peter Andrew Hall en David Soskice, *Varieties of Capitalism: the Institutional Foundations of Comparative Advantage* (Oxford 2001).

ontwikkeling van de Nederlandse economie gedurende de twintigste eeuw ook een belangrijke rol spelen.

In dit onderzoek wordt een vergelijking gemaakt tussen de kermissen van Tilburg en Hilvarenbeek. Tilburg is gekozen vanwege haar toonaangevende karakter op kermisgebied gedurende de twintigste eeuw en vanwege het gehanteerde openbare verpachtingssysteem. Daar tegenover staat een dorpskermis uit dezelfde regio met een compleet ander verpachtingssysteem. Voor de analyse van beide kermissen zal gebruik gemaakt worden van kwantitatief materiaal, in de vorm van verpachtingscijfers. Dit wordt ondersteund door kwalitatieve bronnen voor verdere verdieping.

De verpachtingssystemen van beide kermissen zullen vergeleken worden gedurende de periode 1946 tot en met 1988. Er is gekozen voor dit startpunt omdat de kermissen gedurende de oorlog in beide plaatsen afwijken van de norm. Bovendien kenmerkt de periode voor de Tweede Wereldoorlog zich door een andere ontwikkeling dan de onderzochte periode. De grootste ontwikkeling heeft zich op kermisgebied gedurende de periode tot aan de jaren negentig afgespeeld. De afbakening in 1988 is echter mede door gebrek aan bronmateriaal bepaald.

De hoofdvraag luidt: *In hoeverre zijn de karakteristieken van het VoC model terug te vinden op lokaal niveau gedurende de twintigste eeuw?*

Voor beantwoording van deze vraag zal gebruik gemaakt worden van een aantal deelvragen die per hoofdstuk beantwoord worden. Allereerst zal toegelicht worden wat de karakteristieken van het VoC model zijn. Daarna volgt een hoofdstuk over de kermisexploitant en vakbonden gedurende de twintigste eeuw. Daar zal bekeken worden hoe deze omgaan met elkaar en wat hun opinies zijn over de verpachtingssystemen. In het hoofdstuk over de Tilburgse kermis zal allereerst ingegaan worden op de geschiedenis van deze kermis en worden veranderingen die relevant zijn voor de analyse toegelicht. Vervolgens zal ingegaan worden op het open verpachtingssysteem. In het hoofdstuk over Hilvarenbeek zal vervolgens het gesloten verpachtingssysteem toegelicht worden. Vervolgens volgt de kwantitatieve analyse waarin de beide systemen met elkaar vergeleken worden aan de hand van de verpachtingscijfers. Tot slot volgt een conclusie die antwoord geeft op de hoofdvraag.

2. Theoretisch kader: Varieties of Capitalism

Voor de vergelijking tussen beide kermissen wordt gebruik gemaakt van het Varieties of Capitalism (VoC) model, afkomstig van politiek Economen Peter Hall en David Soskice.⁴ Met VoC proberen Soskice en Hall een verklaring te vinden voor verschillen tussen kapitalistische economieën. Zij zoeken dit verschil in het samenspel tussen de actoren binnen een land en diens institutionele raamwerk. Dit institutionele raamwerk bestaat uit zowel organisaties als regels en normen waaraan de economische actoren zich houden. Dit wil zeggen dat een markt gezien kan worden als een bepaald soort instituut met afspraken over de te volgen regels.⁵ Ongeacht de institutionele context zullen bedrijven altijd hetzelfde doel nastreven, de wijze waarop zij dat doel bereiken zal echter verschillen.⁶ Dit gebeurt volgens Hall en Soskice omdat de institutionele context bepaalde voordelen biedt wanneer een bepaalde strategie gevolgd wordt door bedrijven. Bedrijven die zich binnen dezelfde context bevinden, zullen dan ook veelal een gelijksoortige strategie toepassen omdat dit voor de meeste voordelen zorgt.⁷

De kern van de VoC theorie is het onderscheid tussen twee verschillende politiek economische systemen met ieder een anders soortig institutioneel raamwerk. In beide gevallen is sprake van een kapitalistische markteconomie. Enerzijds zijn er de Liberale Markteconomieën (LME), de belangrijkste voorbeelden hiervan zijn de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Daar tegenover staan Gecoördineerde Markt Economieën (CME), zoals Duitsland.⁸

Binnen liberale markteconomieën, ofwel het liberale model, ligt de nadruk op marktwerking. De vrije markt bepaald een groot deel van de economie en het institutionele raamwerk is hier als het ware omheen gebouwd. De overheersende rol van marktwerking heeft een aantal belangrijke implicaties voor de manier waarop bedrijven, werknemers en overheden omgaan met elkaar. Allereerst werkt een vrije markt het beste wanneer er veel interactie plaatsvindt. Alleen dan kan de markt richting een evenwichtspunt bewegen. Deze beweging zie je bijvoorbeeld terug op de arbeidsmarkt binnen een liberale economie. Werknemers en bedrijven binden zich vaak maar voor een korte tijd en ontslag is vaak ook eenvoudiger. Informatie speelt daarnaast ook een belangrijke rol binnen een markt. Een voorbeeld daarvan is de wijze waarop krediet wordt verstrekt. Binnen een liberale markteconomie gebeurt dit doorgaans louter op basis van openbaar beschikbare informatie. Dit is dezelfde informatie die ook beschikbaar is voor concurrenten en bedrijven zijn er dan ook erg op gericht om de prestaties van hun bedrijf zo gunstig mogelijk te laten ogen. Dit brengt ons bij het laatste punt, vertrouwen. Aangezien marktwerking alom vertegenwoordigd is binnen een liberale markteconomie ligt de focus veel minder op onderling vertrouwen

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem, 9–12.

⁶ Ibidem, 1–21; Keetie Sluyterman, 'Introduction: Varieties of Capitalism and Business History: The Dutch Case', in: Keetie Sluyterman ed., *Varieties of Capitalism and Business History: The Dutch Case* (New York 2015) 1–21, aldaar 2–4.

⁷ Keetie Sluyterman, 'Introduction: Changing Business Systems in the Netherlands in the Twentieth Century', *Business History Review* 84 (2010) 737–750, aldaar 739; Hall en Soskice, *Varieties of capitalism*, 13, 17–21.

⁸ Sluyterman, 'Introduction', 739; Hall en Soskice, *Varieties of capitalism*, 21–33.

tussen alle economische actoren. Zo wisselen bedrijven informatie liever niet te veel uit en zijn contracten vaak strak dichtgetimmerd.⁹

Een gecoördineerde markteconomie is daarentegen meer gebaseerd op relaties en onderling vertrouwen tussen bedrijven. Zo zullen bedrijven binnen een CME de mogelijkheid krijgen en nemen om allianties te sluiten en in sommige gevallen zelfs prijsafspraken maken. Dit zorgt voor minder marktwerking, maar daar staat tegenover dat de focus van bedrijven meer op de lange termijn zal liggen. Op basis van onderling vertrouwen investeren zowel bedrijven als medewerkers op lange termijn in succes. Dit vertrouwen is op meer gebaseerd dan alleen openbare financiële informatie. De reputatie speelt daarnaast namelijk ook een grote rol. Zo zal een bedrijf met een goede reputatie een lening kunnen krijgen in financieel mindere tijden op basis van het vertrouwen dat het bedrijf hier verantwoord mee om zal gaan. Diezelfde reputatie speelt ook een rol bij onderlinge samenwerking tussen firma's. Deze durven op basis van reputatie en onderling vertrouwen veel grotere risico's te nemen als het gaat om informatie-uitwisseling en samenwerking. Dit wil echter niet zeggen dat marktwerking geen rol speelt binnen het gecoördineerde model. Samenwerking tussen bedrijven neemt de rol van de markt niet over, het neemt slechts een deel van de onzekerheid en grilligheid weg.¹⁰

Het Varieties of Capitalism model was ten tijde van diens publicatie zeker invloedrijk te noemen. Na verschijning van het boek van Hall en Soskice volgde dan ook een langdurig debat waarin zowel voor- als tegenstanders het model verder aan probeerde te passen. Een belangrijke kritiek die geleverd werd door zowel voor- als tegenstanders van het model betreft de simplificatie van de werkelijkheid. Hall en Soskice gebruikten slechts twee categorieën om economieën in onder te brengen. Hall en Soskice zelf gaven aan dat beide categorieën niet allesomvattend zijn, maar eerder als uitersten van een spectrum gezien moeten worden. Desondanks zijn er door vele economen pogingen ondernomen om nieuwe categorieën toe te voegen. Echter bleek daaruit telkens weer dat de originele indeling met twee categorieën, ondanks de beperkingen, het best toepasbaar was voor economische analyse.¹¹

Een tweede belangrijke kritische noot was afkomstig van historici. Hall en Soskice zien het verleden voornamelijk als een bron van context voor het ontstaan van een institutioneel systeem.¹² Door bepaalde ontwikkelingen in de geschiedenis ontstaat een bepaalde culturele en organisatorische context waardoor de huidige situatie verklaard kan worden. Er wordt echter geen aandacht door hen besteed aan verandering van deze context gedurende langere periodes. Historici waren dan ook van mening dat het model te statisch was.¹³ Gedurende een langere periode zijn landelijke economieën volgens hen wel degelijk aan verandering onderhevig. Het kan daardoor voorkomen dat een land gedurende een eeuw steeds meer trekken van de andere categorie krijgt. Ondanks deze stevige kritiek is het model ook een belangrijke rol gaan spelen binnen historisch onderzoek.

⁹ Hall en Soskice, *Varieties of capitalism*, 27–33.

¹⁰ Ibidem, 21–27.

¹¹ Sluyterman, 'Introduction: Varieties of Capitalism and Business History: The Dutch Case', 4,5.

¹² Hall en Soskice, *Varieties of capitalism*, 12,14.

¹³ Sluyterman, 'Introduction', 740; Sluyterman, 'Introduction: Varieties of Capitalism and Business History: The Dutch Case', 5,8.

Een voorbeeld daarvan is een onderzoek naar bedrijfsleven in Nederland in de twintigste eeuw dat aan het begin van de eenentwintigste eeuw is uitgevoerd door een groep historici.¹⁴ De verschillende publicaties die in het kader van dit onderzoek zijn gepubliceerd moesten de ontwikkeling van de Nederlandse economie gedurende de twintigste eeuw in perspectief plaatsen. Het uitgangspunt was daarbij voornamelijk het model van Hall en Soskice. Een van de conclusies uit het onderzoek was dat Nederland gedurende de twintigste eeuw niet simpelweg in een categorie ingedeeld kan worden. Tot aan de jaren dertig heeft de Nederlandse economie voornamelijk trekken van een liberale markteconomie. Vervolgens ontstaat een lange periode van coöperatie gevolgd door wederom liberalisering vanaf grofweg de jaren tachtig.¹⁵ Deze globale conclusie wordt ondersteund door een scala aan individuele publicaties en artikelen die binnen het kader van dit onderzoek zijn gepubliceerd.

Dit brengt mij tot de vraag of de beschreven ontwikkeling van de Nederlandse Economie en het model van Hall en Soskice ook op lokale schaal waarneembaar zijn. De kermisbranche is daarvoor een goede kandidaat. Een relatief kleine en afgesloten sector waarin ondernemerschap een grote rol speelt. Daarnaast is de interactie tussen bedrijfsleven en overheid direct terug te zien aan de hand van de verpachting van kermisstandplaatsen. Door de sterke interactie tussen overheid en particuliere sector biedt het een kleinschalige markt waarbinnen alle interactie plaatsvindt. Zeker gedurende de onderzochte periode werden vrijwel alle kermisstandplaatsen door of voor gemeentes georganiseerd. Het interessante is dat daarbij twee parallelle systemen gebruikt werden voor het toekennen van de standplaatsen. Deze systemen lijken sterk op de archetypen van Hall en Soskice. Het is dan ook relevant om te onderzoeken of de vergelijking met het VoC model verder passend is.

¹⁴ Sluyterman, 'Introduction'.

¹⁵ Ibidem, 744–747.

3. Kermisexploitanten en bonden

Kermisexploitanten staan gedurende het zomerseizoen vrijwel elke week in een andere gemeente op een kermis. Elke gemeente heeft zijn eigen plaatsingsvoorwaarden gesteld waaraan de exploitant zich dient te houden. Een deel hiervan is logistiek en technisch van aard. De exploitant mag op een bepaald moment beginnen met opbouwen en moet zich houden aan bepaalde verordeningen die in de gemeente op dat moment gelden. Daarnaast zijn er echter ook bepaalde eisen van financiële aard. Zo zijn er zeker in het verleden vaak borgstellingen gevraagd die bij inschrijving betaald moeten worden. De exploitant heeft als individuele ondernemer geen inspraak in de vaststelling van deze eisen. Hij moet zich simpelweg voegen naar de eisen van de gemeente.¹⁶ In het verleden hebben de eisen van de gemeentes het de exploitant in sommige gevallen aardig moeilijk weten te maken.¹⁷ Dit was zeker het geval wanneer het ging om hoge pachtsommen en de eis een percentage als borg vooraf te betalen. Twee oplossingen bleken mogelijk voor deze problemen.

Een oplossing voor de financiële en operationele problemen was samenwerking. Dit gebeurde meestal door vorming van een zogenaamde combinatie. Feitelijk was dit een soort kartelvorming waarbinnen exploitanten afspraken maakten over de te betalen pacht en te bezoeken kermissen. In sommige gevallen ontstond er zelfs een hiërarchie waarbij een leidinggevende exploitant de route bepaalde voor de rest. Zoals gezegd zijn exploitanten vaak zelfstandig ingesteld. Voor veel exploitanten ging deze mate van samenwerking dan ook te ver en dergelijke combinaties bleken meestal geen lang leven beschoren.¹⁸

Een andere oplossing bestond in de vorm van kermisbonden die de belangen van de exploitant behartigden. In 1899 ontstond de eerste kermisvakbond genaamd ons belang, in 1922 kwam daar een katholieke vereniging bij. Gedurende de oorlogsjaren werden beide bonden de facto vervangen door een vakgroep met verplicht lidmaatschap. Na opheffing van deze vakgroep ontstonden in respectievelijk 1952 en 1966 de bond voor Kermisbedrijfshouders (BOVAK) en Nederlandse kermis bond (NKB). Hoewel lidmaatschap vrijwillig was, vertegenwoordigde beide bonden samen vrijwel alle exploitanten in Nederland. Er waren belangrijke gelijkenissen tussen de twee bonden. Zo gaven ze beiden een periodiek blad uit waarin, naast belangrijke informatie over de ontwikkelingen in de kermiswereld, de aankondigingen voor kermissen gepubliceerd werden. Tevens waren beide bonden levensbeschouwelijk neutraal.¹⁹

Ondanks de belangrijke overeenkomsten kenmerkten de bonden zich door aanzienlijke verschillen. De BOVAK is altijd de grotere van de twee geweest met twee derde van het totale aantal exploitanten.²⁰ Daarnaast was dit van oudsher de bond waar veel jonge exploitanten zich bij aansloten. Deze bond was dan ook meer op innovatie en ontwikkeling gericht. Daar tegenover stond de traditionelere NKB, wiens leden voornamelijk gevestigde

¹⁶ Ernest Verhelst, *Kermis: het kermiswezen, kermisinrichtingen en kermisexploitanten* (Tilburg 1979) 41; Jansen, *Een roes van vrijheid*, 129–130.

¹⁷ Paul Hovius, 'Kermis in Nederland een grote schiettent', *Algemeen Dagblad*, 14 september 1985.

¹⁸ Jansen, *Een roes van vrijheid*, 128, 136.

¹⁹ *Ibidem*, 116.

²⁰ *Volkskrant*, 15-09-1984

namen uit de kermiswereld waren. Beide bonden bleken een radicaal ander standpunt in te nemen waar het ging om de verpachting van standplaatsen.²¹

De traditionelere NKB was van mening dat gesloten verpachting het beste systeem was voor de kermisexploitant. Wanneer de geboden bedragen geheim bleven werd er ook niet extreem hoog geboden, zo was het argument. Openbare verpachtingen zorgen daarentegen alleen voor onnodige prijsopstuwung. Bovendien ontstond er op deze manier een hechtere band met gemeenten waarin ook gekeken kon worden naar kwaliteit van attracties, niet alleen de hoogte van de pacht.²² Deze argumenten sluiten aan bij de werkwijze van bedrijven binnen een CME. Daar ligt de focus meer op samenwerking en kwaliteit in plaats van marktwerking.

Tegenover de NKB stond de zienswijze van de modernere generatie BOVAK leden. Zij waren overtuigd van de werking van de markt en zagen daarom open verpachting als het eerlijkste systeem, waarbij bovendien goed ondernemerschap kon leiden tot goede resultaten. Daarnaast zagen de leden van deze bond voornamelijk nadelen van het gesloten verpachtingssysteem. Wanneer de verpachting niet openbaar plaatsvond maar achter gesloten deuren, was er ook minder ruimte voor nieuwe exploitanten. Wanneer er een jarenlange samenwerking tussen een gemeente en exploitant bestond, was er weinig reden om daarvan af te wijken voor een nieuwkomer.²³ Daarnaast was de transparantie van het open verpachtingssysteem erg belangrijk voor hen. Het gesloten verpachtingssysteem werkte namelijk corruptie in de hand. Zo was het niet ongevoel om een marktmeester met kerst een leuk cadeautje toe te sturen als dat betekende dat hij jou boven de concurrentie zou verkiezen.²⁴ Bij een open verpachtingssysteem is dit niet mogelijk. Daar krijgt de hoogste bieder in principe de plaats toegewezen. Hier is duidelijk de liberale geest van de LME terug te zien: een groot vertrouwen in de werking van de markt en de mogelijkheden die dit biedt.

Zoals reeds gesteld is de verpachtingsperiode een van de belangrijkste momenten van het jaar voor de exploitant.²⁵ De pachtsom is een van de grootste terugkerende kostenposten voor hen. Aangenomen mag worden dat de pacht grofweg de helft van de totale kosten voor de kermisexploitant bedragen gedurende de onderzochte periode.²⁶ De hoogte van deze post wordt bovendien door de exploitant zelf bepaald. De exploitant gaat in de regel uit van zijn ervaring op een kermis bij het doen van een bod. Daarbij speelt de te verwachten omzet op deze kermis een belangrijke rol. Aangenomen mag worden dat exploitanten de betaalde pachtsom gemiddeld gezien ook terugverdienen. Emotie kan in sommige gevallen voor irrationeel hoge biedingen zorgen. Zeker de Tilburgse kermis wordt vaak gezien als een prestigekermis die ook als een de facto beurs fungeert voor exploitanten.²⁷ Echter mag

²¹ Georg Rosenberg, 'Kermis, Het grootste 'Pretpark' van Nederland' (scriptie Breda 1985) 34,35.

²² Jansen, *Een roes van vrijheid*, 116–117, 126; NRIT, *Kinderen een kwartje, of moet het iets meer zijn? Een inventariserend en evaluerend onderzoek inzake pacht- en ritprijzen bij kermissen* (Breda 1995) 12,13.

²³ Jansen, *Een roes van vrijheid*, 116–117.

²⁴ Ibidem, 142–143; NRIT, *Kinderen een kwartje, of moet het iets meer zijn? Een inventariserend en evaluerend onderzoek inzake pacht- en ritprijzen bij kermissen*, 12,13.

²⁵ Jansen, *Een roes van vrijheid*, 129; Rosenberg, 'Kermis, Het grootste 'Pretpark' van Nederland', 9.

²⁶ Rosenberg, 'Kermis, Het grootste 'Pretpark' van Nederland', 23; Smeets, 'De economische effecten van de Tilburgse kermis', 9.

²⁷ Rechtbank Haarlem, zaaknummer: 148041 / KG ZA 08-396, uitspraak in een zaak uit 2008 aangaande een kermisattractie.

gemiddeld gezien aangenomen worden dat exploitanten een rationeel bod doen waarmee zij een gezonde bedrijfsvoering kunnen blijven voeren.²⁸ In dit onderzoek zal de pachtsom dan ook gezien worden als een maatstaf voor de behaalde omzet van een exploitant. Gezien het feit dat kermisexploitanten geen openbare omzetcijfers publiceren en geen uitspraken doen over behaalde omzet is dit het beste alternatief voor het doen van uitspraken over de bedrijfsvoering van de exploitant.²⁹

²⁸ Hennie van. Oers en Laurant Wijffels, *Veel vermaak en weinig wol: de geschiedenis van de Tilburgse kermis* (Baarle-Nassau 1986) 41.

²⁹ Rosenberg, 'Kermis, Het grootste 'Pretpark' van Nederland', 23,24; Smeets, 'De economische effecten van de Tilburgse kermis', 10.

4. Open verpachting - de Tilburgse kermis

In dit hoofdstuk zal het systeem van open verpachtingen besproken worden aan de hand van het voorbeeld van de Tilburgse kermis. Het hoofdstuk start met een korte voorgeschiedenis van de kermis en een typering van de gemeente waarin deze plaatsvindt. Vervolgens zal aandacht geschonken worden aan enkele facetten van de Tilburgse kermis die relevant zullen zijn voor de analyse. Daarna volgt een uitleg over het verpachtingssysteem dat in Tilburg werd toegepast.

Geschiedenis en groei Tilburgse kermis

De exacte oorsprong van de Tilburgse kermis is moeilijk vast te stellen. Zeker is wel dat de kermis in 1570 al een algemeen terugkerend verschijnsel was onder de lokale bevolking.³⁰ Hoewel Tilburg gedurende de negentiende eeuw langzaam een industriestad werd, bleef het lange tijd een dorps karakter houden, dat ook in de kermisgebruiken terug te zien was. Er kon dan ook nog lange tijd gesproken worden van een typische boeren kermis in Tilburg. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw begonnen attracties op de Tilburgse kermis een belangrijke rol te spelen.³¹ De kermis in Tilburg veranderde hiermee geleidelijk van een boerenkermis in een attractiekermis.

Met de stationering van troepen in het zuiden van Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog werd een kermis als niet gepast gezien. Met de herinvoering van de kermis in 1920 werd voor het eerst de duur van de kermis aan de kaak gesteld. Voor 1920 had de kermis een volle week geduurd. Door het gemeentebestuur werd besloten vanaf 1921 slechts 5 dagen kermis te houden.³² Deze korte variant bleef een aantal decennia voortbestaan. De Tweede Wereldoorlog zorgde er voor dat er tussen 1940 en 1945 geen normale kermis gehouden kon worden. Wel was er in 1943, 1944 en 1945 een veel kleinere aangepaste kermis.³³ Na de Tweede Wereldoorlog werd door exploitanten meerdere malen gelobbyd voor het toevoegen van een aantal kermisdagen. Dit zou volgens hen zorgen voor spreiding van de bedrijfsrisico's. De gemeente kon daarnaast meer geld verdienen aan de pacht.³⁴ Na meerdere verzoeken werd er in 1961 naar de exploitanten geluisterd. De kermis werd toen verlengd tot zes dagen.³⁵

In 1981 kwam een groep exploitanten opnieuw met een verzoek tot verlenging van de kermis. Het argument was wederom spreiding van risico, maar ook het aantrekken van

³⁰ Oers en Wijffels, *Veel vermaak en weinig wol*, 9–24; Martin de Bruijn, 'Op leven en dood. Materieel bestaan 1450-1780', in: Cock Gorisse e.a. ed., *Tilburg: stad met een levend verleden: De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg 2001) 149–166, aldaar 162.

³¹ Oers en Wijffels, *Veel vermaak en weinig wol*, 35–39; Smeets, 'De economische effecten van de Tilburgse kermis', 10,13.

³² Jansen, *Een roes van vrijheid*, 298,299.

³³ Oers en Wijffels, *Veel vermaak en weinig wol*, 76–86; Regionaal Archief Tilburg (hierna RAT), 4, 1878, Verpachtingsvoorwaarden Tilburgse kermis 1901.

³⁴ Ibidem, 67; Henk van Doremalen, 'Ontzuiling van het dagelijks leven. Kerkelijk leven, cultuur, vrije tijd en sport 1945-2000', in: Cock Gorisse e.a. ed., *Tilburg: stad met een levend verleden: De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg 2001) 505–526, aldaar 521.

³⁵ Doremalen, 'Ontzuiling van het dagelijks leven. Kerkelijk leven, cultuur, vrije tijd en sport 1945-2000', 521.

grotere en spectaculairdere attracties. Grote vermaakszaken hebben veelal te maken met hogere opbouw en transport kosten en zijn hier meer tijd mee kwijt dan kleinere zaken. Exploitanten van grote vermaakszaken kiezen dan ook liever voor een langdurende kermis. In 1982 gaf de gemeente gehoor aan het verzoek van de exploitanten door te besluiten tot het verlengen van de jaarlijkse kermis tot negen dagen.³⁶

Naast de duur van de kermis, nam ook de omvang ervan gedurende de twintigste eeuw toe. Enerzijds kwam dit door de steeds groter wordende omvang van attracties, anderzijds ook door een sterke toename in vraag door stedelingen en lokale bevolking. De kermis vond zijn origine op het centrale plein, de Heuvel. Al voor het begin van de twintigste eeuw bleek dit plein te klein en werd besloten tot uitbreiding naar het naastgelegen Piusplein. In de loop van de twintigste eeuw werden aan beide zijden van de Heuvel pleinen toegevoegd aan het kermislint, waarmee het uiteindelijk in totaal tweeënhalve kilometer van de binnenstad besloeg.³⁷

De Heuvel is ondanks de expansie gedurende de twintigste eeuw het centrum van de Tilburgse kermis gebleven. Door de centrale ligging in het kermislint is het plein altijd drukbezocht.³⁸ Hoewel deze locatie altijd gewild is bij de grotere exploitanten, ziet het plein geen significant andere ontwikkeling dan de rest van de kermis. In een kleine steekproef van de jaren 1980-1985 is de totale pachtopbrengst van de gehele kermis vergeleken met de pachtopbrengst van de Heuvel. De correlatie tussen beide datasets bedraagt 0,76³⁹. Daaruit kan geconcludeerd worden dat er een sterke mate van overeenkomst is tussen beide datasets. De Heuvel kan dus als representatief voor de gehele kermis van Tilburg gezien worden als het gaat om de ontwikkeling van pachtprizen.

Open verpachtingen

Zoals reeds beschreven ontwikkelde de kermis zich gedurende de negentiende eeuw langzaam van boerenkermis naar attractiekermis. Deze ontwikkeling is ook terug te zien in de manier waarop met de verpachting van standplaatsen omgegaan werd door de gemeente Tilburg. Vanaf 1815 werden de standplaatsen voor de kermis voor het eerst los van de jaarmarkten verlost. Daarbij was een vast tarief per vierkante meter van toepassing. In 1821 werd vervolgens de eerste publieke verpachting van de kermisstandplaatsen gehouden. Deze wijze van verpachting duurde tot aan het einde van de negentiende eeuw.⁴⁰ Aan het einde van de negentiende eeuw is vervolgens overgegaan op het openbare verpachtingssysteem met inschrijving. De verordening marktgelden uit 1897 beschrijft vaste bedragen per vierkante meter voor kermisattracties en kramen.⁴¹ In de verpachtingsvoorwaarden van 1901 wordt vervolgens gesproken over een openbare verpachting.⁴² Daarbij wordt vermeld dat de hoogste bidder niet perse de standplaats toegewezen krijgt. Hiermee kan geconcludeerd worden dat van het vierkante meter tarief geen sprake meer is, aangezien de hoogte van de

³⁶ Oers en Wijffels, *Veel vermaak en weinig wol*, 69; Doremalen, 'Ontzuiling van het dagelijks leven. Kerkelijk leven, cultuur, vrije tijd en sport 1945-2000', 521.

³⁷ Jansen, *Een roes van vrijheid*, 309-310.

³⁸ Smeets, 'De economische effecten van de Tilburgse kermis', 33,34; Jansen, *Een roes van vrijheid*, 309.

³⁹ De totale jaaropbrengsten zijn afkomstig uit RAT, beide datasets zijn bijgevoegd in de bijlagen.

⁴⁰ Oers en Wijffels, *Veel vermaak en weinig wol*, 40-42.

⁴¹ RAT, 4, 1877, Verordening Marktgeld 10 mei 1893.

⁴² RAT, 4, 1878, Verpachtingsvoorwaarden Tilburgse kermis 1901.

bieding dan niet in de handen van de exploitant is. Aan het begin van de twintigste eeuw werd in sommige gevallen nog wel gebruik gemaakt van meerjarige contracten. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de zeer in trek zijnde stoomcarrouzels.⁴³ Ook gedurende de Tweede Wereldoorlog werd teruggegrepen naar het systeem op basis van de oppervlakte van de attractie.⁴⁴

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog werd door zowel ons belang als de vakgroep kermisinrichtingen oproep gedaan tot het her instellen van de open verpachting in Tilburg. Uit de briefwisselingen kan worden aangenomen dat vanaf 1946 het openbare verpachtingssysteem in Tilburg wederom van kracht was. Uitzondering daarop waren enkele grote exploitanten die volgens de bonden voorgetrokken werden doormiddel van onderhandse verpachting.⁴⁵ Uit de verpachtingslijsten vanaf 1956 blijkt dat er op dat moment zeker sprake was van een open inschrijvingssysteem.⁴⁶ Dit systeem bleef gedurende de gehele onderzochte periode onveranderd in stand.

Het open verpachtingssysteem was gericht op vrije biedingen en een transparante werkwijze vanuit zowel de gemeente als de exploitanten.⁴⁷ De verpachting begon met een publicatie in beide kermisvakbladen waarin een tijd en plaats werd genoemd waarop de ingevulde inschrijvingsformulieren bij de gemeente ingeleverd moesten zijn. De exploitant gaf op dit formulier onder andere aan welk bedrag hij voor welk plein bood. Op de vooraf aangegeven dag werden de ingeleverde inschrijvingen een voor een voorgelezen in het bijzijn van de exploitanten en mogelijke andere geïnteresseerden. Na deze voorlezing werd door de gemeente gestart met het indelen van de standplaatsen.⁴⁸ Hoewel het openbare verpachtingssysteem voorkeur gaf aan de hoogste bidder, was er een clausele inbegrepen waarmee de gemeente dit kon omzeilen.⁴⁹

Het spreekt vanzelf dat de voorlezing van de inschrijvingen een belangrijk moment was voor de betrokken kermisexploitanten. Een standplaats in Tilburg kon een hoge omzet betekenen. De exploitanten kenden elkaar vaak persoonlijk en proberen op allerhande manieren een inschatting te maken over de bieding van een concurrent. Aangezien deze inschatting lastig te maken was, werd er vaak overboden. Prijsopdrijving, bewust of onbewust werd dan ook als een van de grootste nadelen van het open verpachtingssysteem genoemd.⁵⁰

⁴³ Oers en Wijffels, *Veel vermaak en weinig wol*, 123–124.

⁴⁴ RAT, 484, 3760_0010, 484_3760_0011, brief 20 januari 1943 gestuurd door Vereeniging van Nederlandsche Gemeenten aan de Burgemeester van Tilburg.

⁴⁵ RAT, 484, 3760_0036 – 484_3760_0052, briefwisseling tussen vakgroep kermisinrichtingen en Ons Belang enerzijds en de gemeente Tilburg anderzijds gedurende de periode 1946-1947.

⁴⁶ RAT, 484, 3762_002-484_3762_028, inschrijvingen en verpachtingslijsten van de Tilburgse kermis in 1952.

⁴⁷ NRIT, *Kinderen een kwartje, of moet het iets meer zijn? Een inventariserend en evaluerend onderzoek inzake pacht- en ritprijzen bij kermissen*, 12, 22.

⁴⁸ Jansen, *Een roes van vrijheid*, 322–325; Oers en Wijffels, *Veel vermaak en weinig wol*, 281.

⁴⁹ Jansen, *Een roes van vrijheid*, 315.

⁵⁰ NRIT, *Kinderen een kwartje, of moet het iets meer zijn? Een inventariserend en evaluerend onderzoek inzake pacht- en ritprijzen bij kermissen*, 22; Rosenberg, 'Kermis, Het grootste 'Pretpark' van Nederland', 8.

5. Gesloten verpachtingen - de kermis van Hilvarenbeek

In dit hoofdstuk zal ingegaan worden op het gesloten verpachtingssysteem. Dit gebeurt aan de hand primaire bronnen over de kermis van Hilvarenbeek. Voordat het verpachtingssysteem inhoudelijk wordt behandeld zal eerst een korte omschrijving van de kermis gegeven worden.

Een dorpskermis in Brabant

Hilvarenbeek is een Kempisch dorp gesitueerd ten Zuidoosten van Tilburg. Als centrum van zowel civiel als kerkelijk bestuur in de regio stak het dorp gedurende de negentiende eeuw boven de andere Kempische dorpen uit. De gemeente werd destijds bovendien bewoond door een relatief groot aantal adellieden.⁵¹ Het aantal inwoners is gedurende de twintigste eeuw gestaag gegroeid. Waar er in de jaren dertig nog circa vierduizend mensen woonachtig waren in de gemeente was dit in de jaren zeventig gegroeid tot ongeveer zeventuizend. De bevolkingsgroei van de gemeente is gedurende deze periode met name beïnvloed door de werkgelegenheid in het naburige Tilburg.⁵²

Over de geschiedenis van de Beekse kermis is helaas weinig bekend. Het betreft in veel gevallen een doorsnee Brabantse dorpskermis. Op de geschiedenis van de kermis kan dan ook helaas niet dieper ingegaan worden. Wat de kermis van Hilvarenbeek relevant maakt voor dit onderzoek naast de relatief grote omvang van zowel het dorp als de kermis, is de invloed van Tilburg en het toegepaste verpachtingssysteem. Het feit dat de kermis jaarlijks bezocht werd door honderden jongeren uit Tilburg, een veel grotere gemeente met een aanzienlijk grotere kermis, toont aan dat het een feest was dat in de ruimere regio een belangrijke rol speelde.⁵³ Daarnaast blijkt uit de officiële bronnen dat de gemeente de organisatie van de kermis serieus nam.

Gesloten verpachting

Het gesloten verpachtingssysteem is gedurende de twintigste eeuw het meest gebruikte systeem geweest in Nederland.⁵⁴ Bij gesloten verpachtingssysteem werden verpachtingen niet openbaar voorgelezen. Vaak werd de inschrijving wel in vakbladen gepubliceerd en stond het exploitanten vrij om in te schrijven. De gemeente had echter volledige vrijheid in het selecteren van exploitanten en hoefde hierbij niet alleen af te gaan op de hoogte van de bieding. Doordat de biedingen onbekend bleven was de mate van prijsopdrijving veelal beperkt. Hoewel de gemeente hierdoor minder directe inkomsten uit pacht haalde, konden ritprijzen laag blijven. In veel gemeentes werden er ook afspraken met exploitanten gemaakt over een maximale ritprijs. Veel gemeentes kozen daarnaast voor dit systeem omdat het eenvoudiger toe te passen was dan de administratieve rompslomp van een openbare verpachting.⁵⁵

⁵¹ Jef van Gils, *Hilvarenbeek onder de koningen - Een Kempisch dorp in de 19e eeuw*. (Hilvarenbeek 2006) 7–13.

⁵² RAT, 1012, inleiding over inhoud van het archief.

⁵³ Gils, *Hilvarenbeek onder de koningen - Een Kempisch dorp in de 19e eeuw*, 17.

⁵⁴ NRIT, *Kinderen een kwartje, of moet het iets meer zijn? Een inventariserend en evaluerend onderzoek inzake pacht- en ritprijzen bij kermissen*, 8.

⁵⁵ *Ibidem*, 12, 22, 26, 27.

Hoewel een deel van de exploitanten in Nederland erg tevreden was met het gesloten verpachtingssysteem, was er ook kritiek. Zo zou het systeem vrij ondernemerschap in de weg staan. De exploitant had in veel geval weinig invloed op de procedure en was dus afhankelijker van de betreffende gemeente. Daarnaast nodigde het gesloten karakter van de verpachting volgens sommigen uit tot vriendjespolitiek en zelfs corruptie.⁵⁶

In Hilvarenbeek werd gedurende de onderzochte periode gebruik gemaakt van een gesloten verpachtingssysteem met meerjarige contracten en incidentele verpachting. Dit blijkt uit de brief die jaarlijks door de gemeenteambtenaar belast met de kermis aan het gemeentebestuur werd gestuurd. Daarin werd ieder jaar gesproken over een “vaste kern” van exploitanten die een contract voor de duur van drie jaar hadden. Deze exploitanten waren goed bekend bij de gemeente en bezochten vaak al jaren deze kermis. De pacht werd voor het aangaan van het driejarig contract vastgesteld en na afloop in overleg met de exploitant bijgesteld. Daarbij werd onder andere rekening gehouden met de verdiensten van de exploitant in de voorbije jaren en de landelijke economische situatie.⁵⁷ De vergelijking met de invloed van reputatie binnen een CME lijkt hier op te gaan. De keuze voor exploitanten die een meerjarig contract aan konden gaan lijkt voornamelijk afhankelijk te zijn geweest van de reputatie die zij genoten ten opzichte van de gemeente Hilvarenbeek.

Het aantal meerjarige contracten dat door de gemeente uitgegeven werd was beperkt. Om een complete kermis te organiseren werden daarom overige zaken incidenteel verpacht. In de praktijk betekende dit dat de gemeente een advertentie in de vakbladen liet plaatsen waarop aangegeven stond welke attracties reeds “voorverpacht” waren, deze categorieën waren uitgesloten van inschrijving. De overige inschrijvingen werden door de gemeente beoordeeld en een keuze voor verpachting werd voorgelegd aan het gemeentebestuur.⁵⁸ Uit de bijgevoegde inschrijvingslijsten blijkt dat lang niet altijd gekozen werd voor de hoogst biedende exploitant.⁵⁹ Dit zou bij een open verpachting wel het geval zijn geweest. De gemeentesecretaris geeft bovendien in de nota's van vrijwel ieder jaar aan dat bij het samenstellen van de verpachtingslijst “uitgegaan is van het principe van een zo gevarieerd mogelijke samenstelling van de kermisinrichtingen, een verantwoorde opbrengst aan pachtsummen en betrouwbare exploitanten.”⁶⁰ Ook uit deze bewoording valt af te leiden dat de gemeente meer waarde hechtte aan de kwaliteit van de kermis en exploitanten dan de uiteindelijke opbrengst van de kermis. De rol van marktwerking is hier dan ook zo goed als niet aanwezig. Hierdoor kan wederom geconcludeerd worden dat er sterke parallellen te trekken zijn met het ECM model.

⁵⁶ Rosenberg, ‘Kermis, Het grootste ‘Pretpark’ van Nederland’, 8,9; NRIT, *Kinderen een kwartje, of moet het iets meer zijn? Een inventariserend en evaluerend onderzoek inzake pacht- en ritprijzen bij kermissen*, 13.

⁵⁷ RAT, 1424, 1260, Nota uit 1972 van gemeentesecretaris aan gemeentebestuur betreffende verhoging van pacht voor driejarige contracten; RAT 1424, 1261, Nota uit 1981 van gemeentesecretaris aan gemeentebestuur betreffende verpachting.

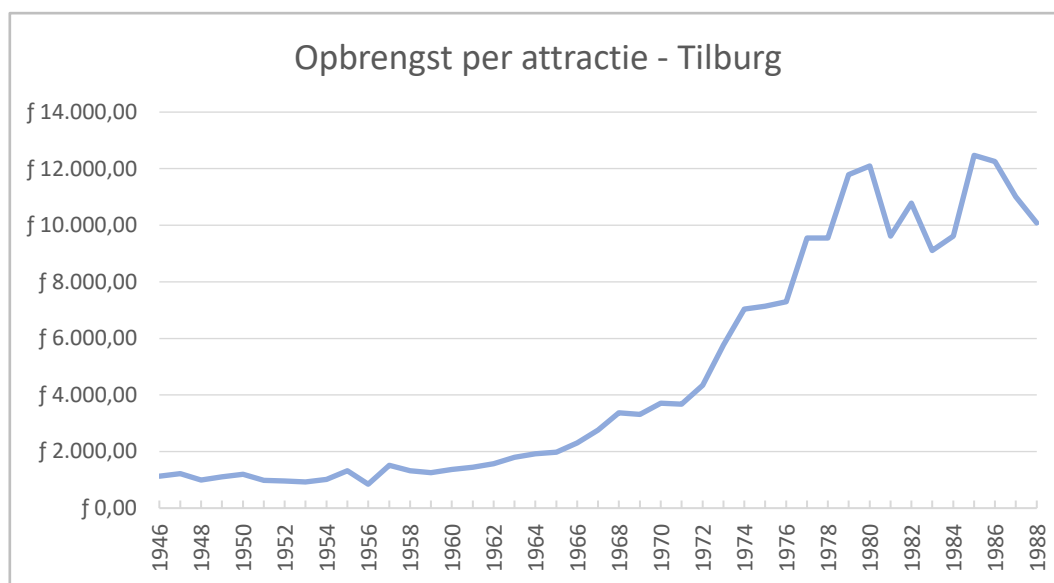
⁵⁸ RAT, 1424, 1260, Nota uit 1977 over gunning standplaatsen voor de kermis van Hilvarenbeek.

⁵⁹ RAT, 1012, 1167, Lijst van inschrijvingen voor de kermis van Hilvarenbeek in 1957.

⁶⁰ RAT, 1424, 1260, Nota van gemeentesecretaris aan gemeentebestuur van Hilvarenbeek aangaande de verpachting van de kermis.

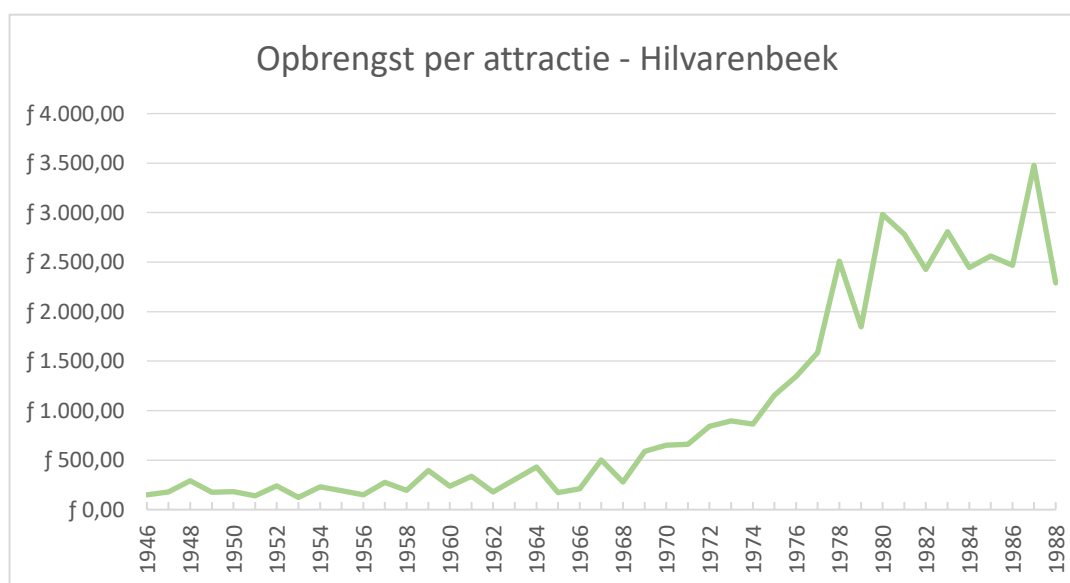
6. Analyse

Als eerste stap in de analyse is de gemiddelde verpachtingsprijs per attractie per jaar uitgerekend. Er is gekozen voor een gemiddelde in plaats van de totale som om te compenseren voor het feit dat het totale aantal attracties per jaar verschilt. In Tilburg lag dit aantal gedurende de onderzochte periode tussen de 36 en 59. In het geval van Hilvarenbeek lag dit tussen de 7 en 37. Wanneer het gemiddelde aantal attracties vergeleken wordt valt op dat alleen op het Heuvelplein al dubbel zoveel attracties staan als de kermis van Hilvarenbeek.

Grafiek 1

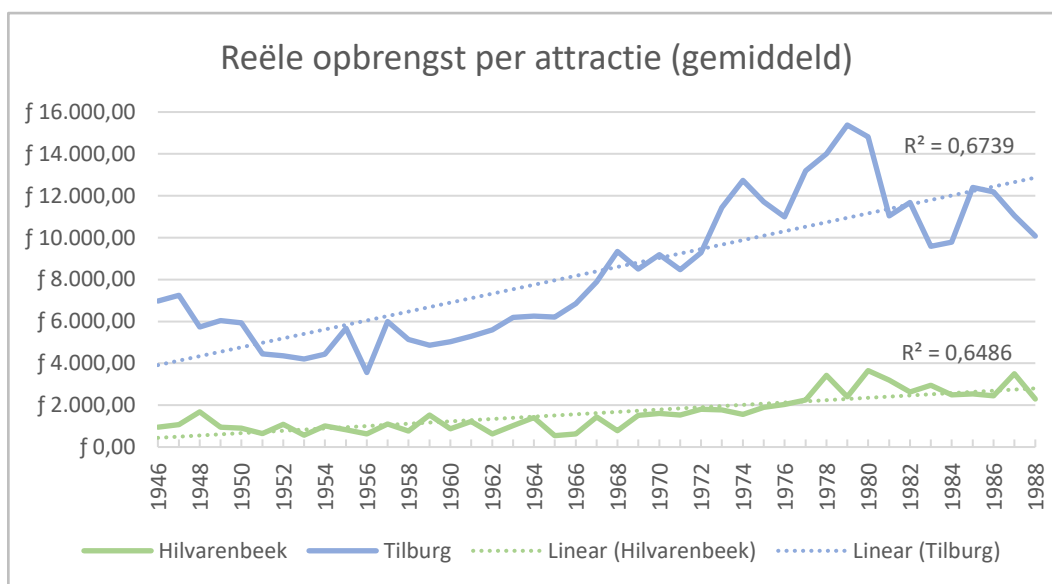
De ontwikkeling van het gewogen gemiddelde van Tilburg is te zien in grafiek 1. In deze grafiek valt allereerst een sterke stijging van de gemiddelde pachtsummen gedurende de jaren zestig en zeventig op. Vervolgens daalt de gemiddelde pachttopbrengst in 1981 met 20%

Grafiek 2

ten opzichte van het voorgaande jaar. Deze daling zet door tot in 1984. Daarna volgt een piek in 1985 waarna wederom een sterke daling inzet. In grafiek 2 is de ontwikkeling van de kermis van Hilvarenbeek te zien. Allereerst valt de grillige lijn tussen 1946 en 1968 op. De pachttopbrengst verschilt hier sterk van jaar tot jaar. De trend lijkt echter vlak te zijn. Dit zou duiden op een stabiel blijvende omzet voor exploitanten. In de periode na 1968 is een sterke groei in de pachttopbrengst te zien. Na 1978 is gedurende twee jaar een sterke daling te zien die wordt gevolgd door eenzelfde patroon als dat bij de cijfers van Tilburg zichtbaar was. Aangezien de gedeeltes van de grafieken na 1980 sterk op elkaar lijken is het relevant te kijken naar de invloed van algemene economische ontwikkelingen. Daarnaast kan de stijging in de pachtprizen in de jaren voor 1980 wellicht ook deels verklaard worden door inflatie.

In de tweede stap is dan ook aan de hand van historische prijsindex⁶¹ met als basis 1988 de ontwikkeling van reële prijzen berekend. Zoals in grafiek 3 te zien is zorgt deze

Grafiek 3

bewerking voor een ander beeld. Allereerst is de toename in prijs gedurende de jaren zestig en zeventig bij zowel Tilburg als Hilvarenbeek afgevlakt. Dit laat zien dat een groot gedeelte van de nominale groei in pachtprizen gedurende deze periode verklaard kan worden door inflatie. Hoewel de pachtcijfers na bewerking sterker op en neer lijken te bewegen is er een duidelijke stijgende lijn te zien in zowel de pachtcijfers van Hilvarenbeek als Tilburg. Om te bepalen welke grafiek gemiddeld de grootste stijging laat zien, zijn twee trendlijnen opgesteld. Beide trendlijnen volgen een formule met een snijpunt en hellingshoek. De trendlijn van Hilvarenbeek is $P = -108994 + 56T$ en die van Tilburg $P = -410880 + 213T$. Dit betekent dat de pachtprijs die in Hilvarenbeek betaald werd gemiddeld per jaar met 56 euro steeg. In het geval van Tilburg is die stijging vier keer zo groot. Hierdoor kan geconcludeerd worden dat in Tilburg sprake was van prijsopdrijving.

In grafiek 3 valt verder ook op dat de gemiddelde pachttopbrengst op de Tilburgse kermis een veranderlijk karakter heeft. Periodes van sterke groei en krimp wisselen elkaar af. De dalingen na respectievelijk 1973 en 1979 kunnen verklaard worden door de economische impact van de oliecrises in beide jaren. Hoewel de inflatie index hier al voor corrigeert, is het

⁶¹ Prijsindex afkomstig van: <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>, bewerking is te vinden in bijlage.

aannemelijk dat het effect hiervan op de kermissector groter is geweest dan op de rest van de economie. Interessant is verder dat de toename van het aantal dagen kermis in 1982 geen positief effect op de opbrengst lijkt te hebben gehad. De pachtopbrengst daalt na dit jaar zelfs nog een stuk verder door. Dit bevestigt de aanname dat marktwerking een grotere rol speelt in het bepalen van de pachtprijs in Tilburg.

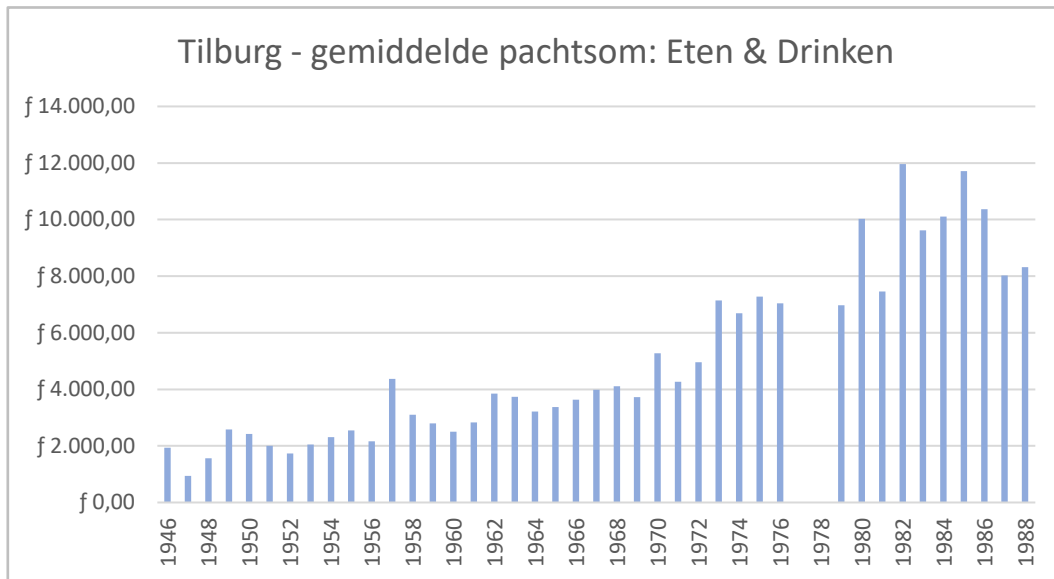
Dit beeld wordt versterkt door het feit dat beide economische crises weinig effect op de pachtopbrengst in Hilvarenbeek lijken te hebben. Dit is logisch gezien het feit dat de verpachting in Hilvarenbeek minder gericht is op marktwerking. Verder valt in grafiek 3 op dat de richting van de lijn vrijwel ieder jaar van richting veranderd. Dit zou te maken kunnen hebben met continue bijsturing in de pachtprizen om prijsopdrijving te voorkomen.

De reeds beschreven analyse geeft een beeld van de algemene ontwikkeling van verpachtingscijfers in beide situaties. Om meer detail aan de analyse toe te voegen is de data uitgesplitst in een aantal verschillende attractie typen. Aangenomen kan worden dat de geboden prijs namelijk afhangt van het attractie type. Bij het open verpachtingssysteem wordt een limiet gesteld op het aantal attracties van een bepaald type dat bij elkaar kan komen te staan. Bovendien hebben exploitanten de mogelijkheid om een bod te doen met de belofte dat de gemeente geen concurrerende zaak in de buurt plaatst. Deze beperkingen zorgen ervoor dat de prijs voor goed renderende attracties waarvoor veel concurrentie bestaat hoog op kan lopen.

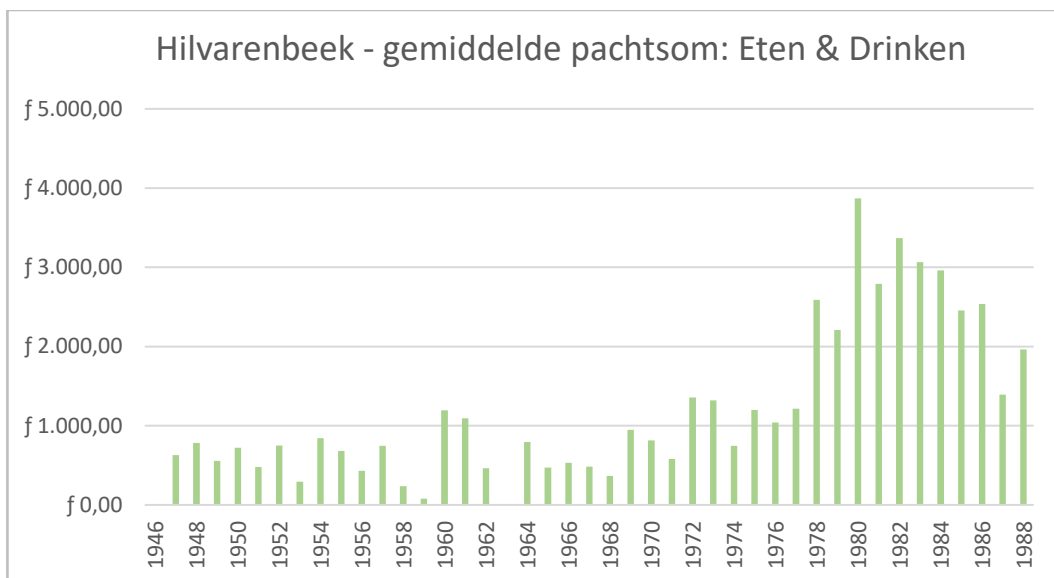
Om de hierboven gestelde hypothese te kunnen testen is een onderverdeling gemaakt in zes attractietypen. Deze indeling is een compromis tussen de categorieën die in de geraadpleegde literatuur zijn gebruikt. De categorie spel beslaat alle attracties waarbij een prijs gewonnen kan worden. Dit houdt in dat zowel kansspelen als behendigheidsspelen hier onder vallen. Hoewel deze categorieën in sommige literatuur los ingedeeld worden, wordt dat onderscheid voor dit onderzoek niet relevant geacht. Grootvermaak betreft de categorie waarbinnen alle attracties vallen waarin een persoon plaats kan nemen. Dit zijn de attracties waar gedurende de onderzochte periode de meeste technologische vooruitgang heeft plaatsgevonden. Veelal zijn dit kapitaalintensieve attracties wat betreft zowel aanschaf als onderhoud. De categorie kinderattracties beslaat eenzelfde soort attracties als grootvermaak, gericht op kinderen. Eten en Drinken betreft alle horeca gerelateerde kermiszaken. Kijkzaken zijn veelal tenten waarin een groot publiek naar een bepaald soort voorstelling kijkt. Dit kan in de vorm van een sportwedstrijd, curiositeit, theater of film zijn. Tot slot is er de categorie verkoop. Deze zijn alle kramen die iets anders verkopen dan eten en drinken.

De indeling in categorieën bracht een aantal nieuwe inzichten. Allereerst valt op dat de verschillen tussen beide verpachtingssystemen minder duidelijk te zien zijn. Voor de analyse is wederom gebruik gemaakt van gemiddelden en aan de hand van een index gecorrigeerd voor economische effecten. Desondanks zijn de ontwikkelingen tussen beide kermissen in grote lijnen vergelijkbaar. Uiteraard zit er wel een groot verschil in de absolute prijzen die geboden werden. Een grootvermaakszaak betaalde in Tilburg altijd meer dan voor de kermis van Hilvarenbeek.

De indeling in categorieën laat echter wel duidelijke overeenkomsten zien per attractietype. Deze zullen toegelicht worden aan de hand van vier grafieken. Deze vier zijn uitgekozen omdat hierbij de overeenkomsten het duidelijkst zichtbaar zijn. De overige grafieken zijn inzichtelijk in bijlage 3. Allereerst valt het schaalverschil in pacht tussen de attractietypen op. In zowel Tilburg als Hilvarenbeek vallen de grootvermaakszaken en spellen hier in de hoogste categorie. Voor zaken in de categorie eten en drinken wordt echter aanzienlijk minder geboden. Dit toont een duidelijk verschil in het bedrijfsmodel van de types. Naar alle waarschijnlijkheid zijn de marges bij zaken die eten en drinken verkopen kleiner en is er bovendien minder mogelijkheid om te differentiëren.

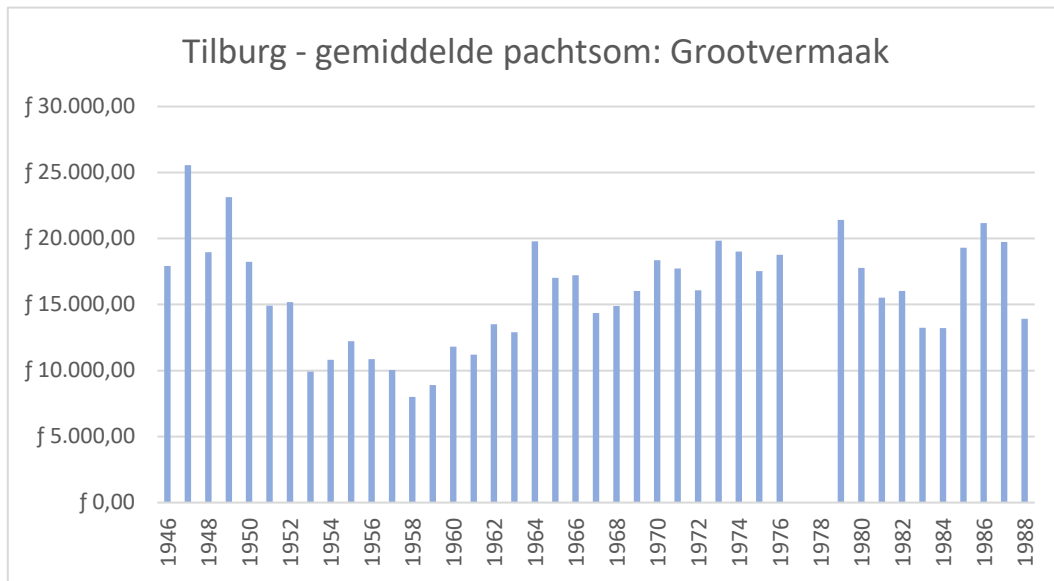
Grafiek 4

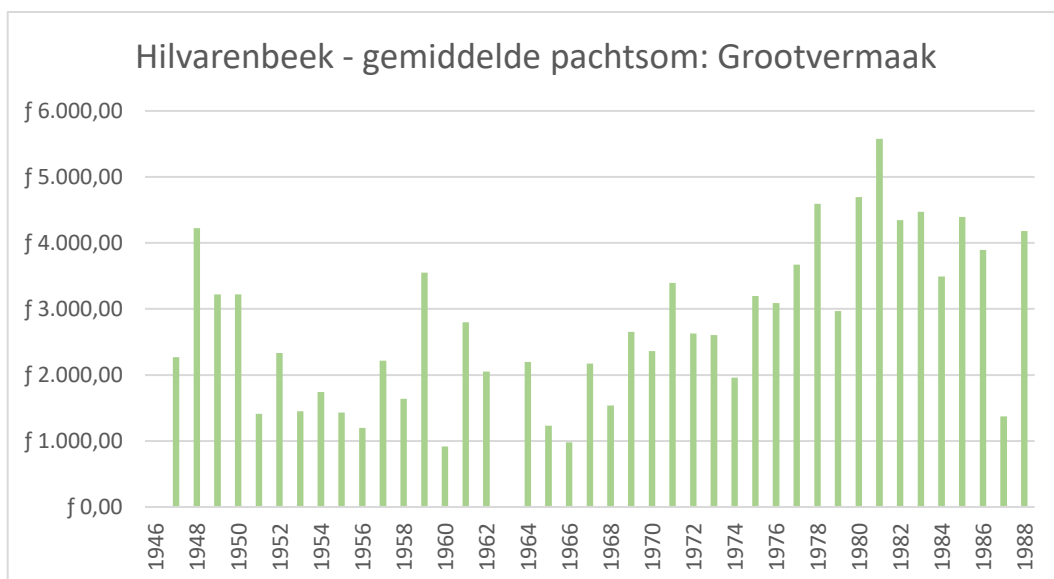
Grafiek 5

Ten tweede valt op dat er overeenkomsten zijn in de patronen binnen een categorie. In de categorie eten en drinken is bijvoorbeeld een duidelijke piek in de pachtsommen richting het einde van de onderzochte periode te zien. Dit is terug te zien in grafieken 4 en 5. Opvallend is daarnaast dat de beide grafieken die de categorie grootvermaak beschrijven ten

opzichte van de andere categorieën weinig stijging lijken door te maken. Dit is inzichtelijk in grafieken 6 en 7.

Grafiek 6

Grafiek 7

Hoewel de hierboven geschetste patronen aanleiding geven tot verdere analyse, is dat binnen de beperkte ruimte van deze scriptie helaas niet mogelijk. De aanname is dat een specifiek attractietype om een specifiek soort bedrijfsvoering vraagt. Daarbij speelt de wijze van bieding uiteraard ook een belangrijke rol. Hoewel dit een goede verklaring kan geven voor de aangetoonde patronen is meer onderzoek nodig om dit te kunnen bevestigen.

7. Conclusie

Het Varieties of Capitalism raamwerk onderscheidt twee verschillende economische organisatievormen. De liberale markteconomie (LME) gaat voornamelijk uit van de werking van de vrije markt. De gecoördineerde markteconomie (CME) is daarentegen meer gericht op samenwerking en reputatie. In dit werk is een antwoord gezocht naar de vraag in hoeverre deze karakteristieken van beide economieën ook op lokale schaal terug te vinden zijn in de Brabantse vermaaksindustrie gedurende de twintigste eeuw. Om een antwoord te vinden op deze vraag zijn de kermis van Tilburg en Hilvarenbeek onderzocht.

In het hoofdstuk over de kermisexploitant en de kermisvakbonden is aangetoond dat er verschillende opvattingen waren onder exploitanten waar het ging om de beste verpachtingsmethode. Deze opvattingen manifesteerden zich het sterkst in de twee bonden zelf. De traditionelere NKB was voorstander van het gesloten verpachtingssysteem. Een belangrijk argument was daarbij de band die door een exploitant opgebouwd werd met een gemeente. Dit argument sluit aan bij de werkwijze binnen een CME. Reputatie, samenwerking en stabiliteit op lange termijn zijn daarbij belangrijker dan een hoger rendement op korte termijn. De jongere BOVAK stond daarentegen voor het openbare verpachtingssysteem. Hierbij werd als een van de argumenten het vrije ondernemerschap genoemd. Binnen een LME speelt ondernemerschap vaak een belangrijkere rol dan bij CME's.⁶²

In het hoofdstuk over de Tilburgse kermis werd duidelijk dat marktwerking een grote rol speelde bij het open verpachtingssysteem. Exploitanten boden tegen elkaar op om standplaatsen te kunnen bemachtigen en de hoogste bidder kreeg de plek toegewezen. Alleen wanneer een goede inschatting gemaakt werd van de te behalen opbrengst was het voor een exploitant ook voordelig een plek op de Tilburgse kermis te bemachtigen. Was het bod te hoog dan kon er geen winst gemaakt worden. Een goede ondernemer kon echter ook goed verdienen op deze kermis.

Het gesloten verpachtingssysteem in Hilvarenbeek vertoonde kenmerken van een CME. Uit gemeenteverslagen valt namelijk op te maken dat de gemeente graag samenwerkte met een vaste kern van exploitanten. Uit de correspondentie blijkt dat de gemeente ook goede banden onderhield met deze exploitanten. Daarnaast werd bij de incidentele verpachtingen op meer factoren gelet dan alleen de hoogte van de bieding. De gemeente gaf zelf aan te streven naar een kwalitatief goede kermis waarbij een gezonde inkomstenstroom slechts een van de bepalende factoren was. Het kwam dan ook regelmatig voor dat de hoogste bidder de plaats niet toegewezen kreeg omdat er een kwalitatief beter alternatief was.

De kwantitatieve analyse toonde de prijsopdrijvende werking van het openbare verpachtingssysteem van Tilburg. De gemiddelde nominale pacht opbrengst per attractie steeg met 700% in de periode tussen 1960 en 1980. Ook de ontwikkeling van de reële pachtprizen kende in Tilburg een sterke stijging. Hoewel hierbij rekening is gehouden met economische schokken, waren deze toch nog duidelijk zichtbaar in de grafiek van Tilburg.

⁶² Jaques van Gerwen en Ferry de Goey, 'An Entrepreneurial Perspective: Varieties of Capitalism and Entrepreneurs in the 20th Century', in: Keetie Sluyterman ed., *Varieties of Capitalism and Business History: The Dutch Case* (New York 2015) 78–102, aldaar 78–96.

Hiermee kan aangenomen worden dat de pachtopbrengst in Tilburg toch sterker meebewoog met economische bewegingen. De geïndexeerde grafiek van Hilvarenbeek liet daarentegen vooral een vlakke lijn zien. Daarnaast toonde de vrijwel jaarlijkse bewegingen aan dat pacht prijzen regelmatig bijgesteld werden om prijsopdrijving te voorkomen. Ook hier lijkt de VoC theorie dus stand te houden.

De analyse van individuele typen zaken liet daarentegen een wat genuanceerder beeld zien. De verschillen tussen beide verpachtingssystemen waren bij sommige typen zaken lastig vast te stellen. Wel waren er duidelijke verschillen tussen de typen zelf. Dit zal naar alle waarschijnlijkheid te maken hebben met de bedrijfsvoering waar dat type attractie om vraagt. Bewijs voor deze aanname ligt helaas buiten de mogelijkheden van dit onderzoek. Verder onderzoek zou zich dan ook kunnen richten op het verder onderzoeken van de verschillen in bedrijfsvoering tussen attractietypen. Interviews met exploitanten waarin dieper ingegaan wordt op bedrijfsvoering kunnen daarbij een belangrijke toevoeging zijn.

Concluderend kan gesteld worden dat de verschillen tussen LME's en CME's ook in de context van de Brabantse vermaaksindustrie teruggevonden kunnen worden. Het open verpachtingssysteem dat in Tilburg toegepast werd kwam sterk overeen met de vrije marktwerking die een liberale markteconomie kenmerkt. Daarnaast blijkt het belang van overleg en het opbouwen van duurzame relaties ook terug te komen in het gesloten verpachtingssysteem van Hilvarenbeek.

8. Bijlagen

Bijlage 1: tabellen van verpachtingscijfers

Bijlage 2: tabel van prijsindex

Bijlage 3: overzicht van grafieken

Bijlage 4: correlatie Heuvel en Tilburg

9. Literatuurlijst

Bronnen

Nota uit 1972 van gemeentesecretaris aan gemeentebestuur betreffende verhoging van pacht voor driejarige contracten, RAT, 1424, 1260.

Nota uit 1977 over gunning standplaatsen voor de kermis van Hilvarenbeek, RAT, 1424, 1260.

Nota uit 1981 van gemeentesecretaris aan gemeentebestuur betreffende verpachting, RAT, 1424, 1261.

Nota van gemeentesecretaris aan gemeentebestuur van Hilvarenbeek aangaande de verpachting van de kermis, RAT, 1424, 1260.

Verordening Marktgeld 10 mei 1893, RAT, 4, 1877.

Verpachtingslijsten gemeente Hilvarenbeek 1945-1970, RAT, 1012, 1166-1168.

Verpachtingslijsten gemeente Hilvarenbeek 1971-1988, RAT, 1424, 1260-1262.

Verpachtingslijsten gemeente Tilburg 1945-1984, RAT, 484, 3760-3768.

Verpachtingslijsten gemeente Tilburg 1985-1988, RAT, 1290, 357-371.

Verpachtingsvoorwaarden Tilburgse kermis 1901, RAT, 4, 1878.

Literatuur

Bruijn, Martin de, 'Op leven en dood. Materieel bestaan 1450-1780', in: Cock Gorisse e.a. ed., *Tilburg: stad met een levend verleden: De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg 2001) 149–166.

Doremalen, Henk van, 'Ontzuiling van het dagelijks leven. Kerkelijk leven, cultuur, vrije tijd en sport 1945-2000', in: Cock Gorisse e.a. ed., *Tilburg: stad met een levend verleden: De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg 2001) 505–526.

Gerwen, Jaques van, en Ferry de Goey, 'An Entrepreneurial Perspective: Varieties of Capitalism and Entrepreneurs in the 20th Century', in: Keetie Sluyterman ed., *Varieties of Capitalism and Business History: The Dutch Case* (New York 2015) 78–102.

Gils, Jef van, *Hilvarenbeek onder de koningen - Een Kempisch dorp in de 19e eeuw*. (Hilvarenbeek 2006).

Hall, Peter Andrew, en David Soskice, *Varieties of Capitalism: the Institutional Foundations of Comparative Advantage* (Oxford 2001).

Jansen, G. H., *Een roes van vrijheid: kermis in Nederland* (Meppel 1987).

NRIT, *Kinderen een kwartje, of moet het iets meer zijn? Een inventariserend en evaluerend onderzoek inzake pacht- en ritprijzen bij kermissen* (Breda 1995).

Oers, Hennie van., en Laurant Wijffels, *Veel vermaak en weinig wol: de geschiedenis van de Tilburgse kermis* (Baarle-Nassau 1986).

Rosenberg, Georg, 'Kermis, Het grootste 'Pretpark' van Nederland' (scriptie Breda 1985).

Sluyterman, Keetie, 'Introduction: Changing Business Systems in the Netherlands in the Twentieth Century', *Business History Review* 84 (2010) 737–750.

Sluyterman, Keetie, 'Introduction: Varieties of Capitalism and Business History: The Dutch Case', in: Keetie Sluyterman ed., *Varieties of Capitalism and Business History: The Dutch Case* (New York 2015) 1–21.

Smeets, Robbert, 'De economische effecten van de Tilburgse kermis' (scriptie Tilburg 1988).

Verhelst, Ernest, *Kermis: het kermiswezen, kermisinrichtingen en kermisexploitanten* (Tilburg 1979).